दशमः पाठः १०

अमृतबिन्दवः

(समयज्ञानम्)

(अत्र महापुरुषाणाम् अनुभववचनानि सन्ति। एतानि चिन्तनीयानि मननीयानि जीवने पालनीयानि च सन्ति।)

राष्ट्रं मम पिता माता प्राणाः स्वामी धनं सुखम्।
बन्धुराप्तः सखा भ्राता सर्वस्वं मे स्वराष्ट्रकम्।।१।।

भावार्थः - मम पिता, माता, प्राणाः, स्वामी, धनं, सुखं, बन्धुः, मित्रं, भ्राता सर्वं मम राष्ट्राय एव अस्ति। अहं राष्ट्राद् अधिकं किमपि न गणयामि।

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्, न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्।
प्रियं च नानृतं ब्रूयात्, एषः धर्मः सनातनः।।२।।

भावार्थः - वयं सर्वदा सत्यं प्रियं च वदाम, सत्यं किन्तु अप्रियं न वदाम । प्रियं किन्तु असत्यम् अपि न वदाम । अयमेव अस्माकं प्राचीनधर्मः ।

अयं निजः परोवेति गणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानान्तु वसुधैव कुटुम्बकम्।।३।।

भावार्थः - एतद् मम एतत् तव इति शुद्रभावना। विचारवन्तः जनाः तु समस्तपृथिवीम् एव स्वकुटुम्बं चिन्तयन्ति।

श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन, दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन।
विभाति कायः करुणापराणां परोपकारेण न चन्दनेन।।४।।

भावार्थः - कर्णस्य शोभा वेदश्रवणेन भवति कुण्डलेन न। हस्तस्य शोभा दानेन भवति कङ्कणेन न, करुणापराणां शरीरस्य शोभा परोपकारेण भवति चन्दनेन न।

यथा ह्येकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेद्।।
एवं पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति।।५।।

भावार्थः - एकेन चक्रेण रथस्य गतिः न भवति तत्र चक्रद्वयम् आवश्यकम्। तथैव कार्यसिद्धये पुरुषार्थः भाग्यम् च द्वयमपि आवश्यकं केवलं भाग्यं न पर्याप्तं न च पुरूषार्थः।

विद्या विवादाय धनं मदाय, शक्तिः परेषां परिपीडनाय।
खलस्यसाधोर्विपरीतमेतत्, ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय।। ६ ।।

भावार्थः – दुष्टः विद्यायाः प्रयोगं विवादाय, धनस्य प्रयोगम् अहङ्काराय, शक्तेः प्रयोगं च अन्यपीडनाय करोति किन्तु सज्जनः तु विद्यायाः प्रयोगं ज्ञानाय, धनस्य दानाय, शक्तेश्च रक्षणाय करोति ।

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः, परोपकाराय वहन्ति नद्यः।
परोपकाराय दुहन्ति गावः परोपकारार्थमिदं शरीरम्।। ७ ।।

भावार्थः – वृक्षाः फलानि अन्येभ्यः एव यच्छन्ति, नद्यः स्वजलं, गावः च स्वदुग्धम् अन्येभ्यः एव ददति, स्वयम् उपयोगं न कुर्वन्ति। एतेषाम् एषा परोपकारपरम्परा।

रूपयौवनसम्पन्नाः विशालकुलसम्भवाः।
विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः।। ८।।

भावार्थः – जनाः रूपवन्तः सन्ति, युवावस्थावन्तः सन्ति, प्रसिद्धकुले च उत्पन्नाः अपि सन्ति यदि ते विद्याहीनाः सन्ति तर्हि ते शोभिताः न भवन्ति। यथा किंशुकाः गन्धरहिताः भवन्ति अर्थात् गुणरहिताः भवन्ति अतः तान् न कोऽपि इच्छति।

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे।।
साधवो नैव सर्वत्र चन्दनं न वने वने।। ९ ।।

भावार्थः – प्रत्येकस्मिन् पर्वते माणिक्यम् इत्याख्यं रत्नं न भवति। प्रत्येकस्मिन् गजे मौक्तिकम् इत्याख्यं रत्नं न मिलति। प्रत्येकं वने चन्दनं न मिलति। तथैव सज्जनपुरुषाः सर्वत्र न मिलन्ति।

धनधान्यप्रयोगेषु विद्यायाः सङ्ग्रहे तथा।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सुखी भवेद्।। १०।।

भावार्थः – धनस्य अन्नस्य विद्यायाः च सङ्ग्रहे, भोजने परस्परं व्यवहारे च लज्जा न करणीया। यः एतेषु लज्जां करोति सः दुःखी भवति।

शब्दार्थः

शब्दः	सरलार्थः	हिन्दी अर्थ
बन्धुः	भ्राता	भाई
ब्रूयात्	वदेत्	बोलना चाहिए
अनृतम्	मिथ्या	झूठ
निजः	स्वस्य	अपना
परः	अन्यः	पराया
लघुचेतसाम्	क्षुद्रचिन्तनशील-जनानाम्	छोटा चिन्तन करने वालों का
श्रोत्रम्	कर्णः	कान
पाणिः	हस्तः	हाथ
कङ्कणेन	हस्ताभूषणेन	कंगन से
विभाति	शोभते	सुशोभित होता है।
पुरुषकारेण	पुरुषार्थेन	परिश्रम से
खलस्य	दुष्टस्य	दुष्ट का
प्रजायते	उत्पन्नं भवति	उत्पन्न होता है।
शैले	पर्वते	पर्वत पर
लज्जा	सङ्कोचः	संकोच

अभ्यासः

१. निम्नलिखितशब्दानां शुद्धोच्चारणं कुरुत -

बन्धुराप्तः, स्वराष्ट्रकम्, ब्रूयात्, नानृतम्, उदारचरितानान्तु, कुटुम्बकम्, श्रुतेनैव, कङ्कणेन, ह्येकेन, विपरीतमेतत्, परोपकारार्थमिदम्, त्यक्तलज्जः।

२. पाठे प्रदत्तपद्यानां सस्वरं वाचनं कुरुत -

३. प्रश्नानाम् उत्तराणि एकपदेन लिखत -

(क) परोपकारेण केषां कायः विभाति ?

(ख) अयं निजः परो वेति केषां गणना अस्ति ?

(ग) केषां वसुधैव कुटुम्बकम् ?

(घ) किं न ब्रूयात् ?

(ङ) केन विना दैवं न सिद्ध्यति ?

४. प्रश्नानाम् उत्तराणि एकवाक्येन लिखत -

(क) हस्तस्य शोभा केन भवति ?

(ख) करुणापराणां कायः केन विभाति ?

(ग) माणिक्यं मौक्तिकं च कुत्र कुत्र न वर्तेते ?

(घ) कुत्र लज्जा न करणीया ?

(ङ) खलस्य किं किं अन्यस्य पीडनाय भवति ?

५. श्लोकांशैः रिक्तस्थानानि पूरयत -

(क) प्राणाः स्वामी ....सुखम्।

(ख) ....नानृतं ब्रूयात्।

(ग) अयं ....परोवेति।

(घ) साधवो नैव........................वने वने।

(ङ) परोपकाराय........................शरीरम्।

६. रेखाङ्कितानि पदानि आधृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत -

(क) न ब्रूयात् सत्यमप्रियम्।

(ख) पुरुषकारेण विना दैवं न सिद्ध्यति।

(ग) साधवो न हि सर्वत्र।

(घ) एषः धर्मः सनातनः।

(ङ) परोपकाराय दुहन्ति गावः।

७. **निम्नलिखितपदानां सन्धिविच्छेदं कुरुत -**

(क) बन्धुराप्तः --------- + --------

(ख) नानृतम् --------- + --------

(ग) वसुधैव --------- + --------

(घ) जलमन्नम् --------- + --------

(ङ) नैव --------- + --------

८. **संस्कृतेन समयं लिखत -**

यथा - ६:०० = षड्वादनम्।

(१) ९:३० = ---------------- ।

(२) ८:०० = ---------------- ।

(३) १०:४५ = ---------------- ।

(४) ११:३० = ---------------- ।

(५) १२:१५ = ---------------- ।

९. **कोष्ठकात् समयं चित्वा अक्षरैः लिखित्वा रिक्तस्थानं पूरयत -**

(क) बालकः .... वादने विद्यालयं गच्छति। (८:००)

(ख) माता .... अल्पाहारं पचति। (७:००)

(ग) नरेन्द्रः सायं ....दूरदर्शने वार्तां शृणोति। (९:३०)

(घ) रेलयानं प्रातः .... जोधपुरं गच्छति। (६:४५)

(ङ) श्यामः ....अध्ययनं करोति। (१०.१५)

योग्यता-विस्तारः

१. प्रियवाक्यप्रदानेन सर्वे तुष्यन्ति जन्तवः।
तस्मात्तदेव वक्तव्यं वचने का दरिद्रता।। १ ।।
वरं प्राणपरित्यागो अपमानेन जीवनात्।
प्राणत्यागे क्षणं दुःखं मानभङ्गे दिने दिने।। २ ।।
अधमाः धनमिच्छन्ति धनमानञ्च मध्यमाः।
उत्तमाः मानमिच्छन्ति मानो हि महतां धनम्।। ३ ।।

२. **संस्कृतेन समय जानीमः –**

पञ्चवादनम्
५:००

सपादपञ्चवादनम्
५:१५

सार्धत्रिवादनम्
३:३०

पादोननववादनम्
८:४५

पञ्चाधिकपञ्चवादनम्
५:०५

दशाधिकषड्वादनम्
६:१०

पञ्चोनद्विवादनम्
१:५५

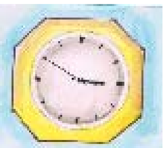
दशोनत्रिवादनम्
२:५०

३. **समयज्ञानस्य भाषाक्रीडा जानीमः –**

शिक्षकः छात्रद्वयस्य मध्ये क्रीडां कारयेत्। एकःछात्रः प्रश्नं पृच्छेत्– त्वं कदा उत्तिष्ठसि ?

द्वितीयः छात्रः उत्तरं वदेत् अहं ....वादने उत्तिष्ठामि।

एवं बहून् गणान् रचयित्वा छात्राणां मध्ये परस्परम् अभ्यासं कारयेत्।

अध्यापकाय निर्देशः

१. अध्यापकः उपरोक्तानुसारेण समयज्ञानं कारयेत् ।